

RELIEF CU DIANA

MINERVA NISTOR

Acest monument, modest ca proporție și execuție, se află în colecția Muzeului de istorie din Aiud, unde se păstrează și alte reliefuli și valoroase pietre funerare romane ¹.

A fost găsit în satul Jucul de Sus pe un teren arabil^{1a}. Locul descoperirii ar putea fi partea de hotar numită Budulăul Mic (Țigla) la 3 km sud de satul Juc unde s-au mai găsit materiale romane: resturi de zidărie, țigle, olane etc. ².

Relieful a fost descris sumar, acum 30 de ani, de Silvio Ferri ³.

Este lucrat din piatră de conglomerat nisipos fragil — nu din marmoră cum notează Ferri — avind înălțimea de 0,42, lățimea de 0,29 m iar grosimea de 0,10.

Sculptura prezintă pe fundalul unei nișe în formă de aedicula, rotunjită la marginea superioară, o divinitate feminină văzută din față, stînd în picioare pe un postament. Brațele și picioarele sînt scurte, în schimb corpul și mai ales capul domină membrele prin volum, creînd impresia de disproporție și asimetrie. Părul buclat este strîns într-un mic coc deasupra frunții. Fața mare cu ochii inexpressivi, nasul proeminent și buzele înaltă dau o expresie severă, aproape bărbătească; sprîncenele și buzele în schimb, sînt destul de fin conturate. Gitul este prea subțire față de acest cap masiv, iar corpul, un corp nedezvoltat de față tînără contrastează cu expresia matură a feței. Brațele și mîinile care trebuie să execute mișcări diferențiale l-au pus pe autorul sculpturii în fața unei probleme greu de rezolvat pentru el. De aceea mîna stîngă, care ține un arc, este mare, cu degetele groase, pe cînd dreapta care parcă scoate o săgeată dintr-o tolbă, agățată la spate, e mică ca de copil iar brațul, îndoit din cot, este mult prea scurt.

La prima privire ne dăm seama că relieful reprezintă pe zeița Diana în obișnuitul costum de vînătoare.

Veșmintul de un croi cît se poate de simplu îmbracă sobru corpul zeiței. Este obișnuita tunică scurtă pînă la genunchi și îndoită încît formează un fel de volan foarte puțin ondulat la jumătatea coapselor (chitonul de tip doric). Mînecele scurtate acoperă doar umerii. Cîteva cute abia schițate ale fustei aduc puțină viață în simplitatea austeră a veșmintului.

¹ Minerva H. Nistor, un tip rar de medalion roman funerar, în *Acta Musei Apulensis*, III. Ed. Acad. R.P.R. 1961, p. 276.

^{1a} Informație manuscrisă a lui Ștefan Téglas care l-a văzut în anul 1890 în colecția Bethlen din Aiud.

² Informație în scris de la I. I. Russu.

³ Silvio Ferri, *Arte romanae sul Danubio*, Milano, 1933, p. 348 și fig. 465.

Cizmele, ajungînd aproape pînă la mijlocul pulpelor, sînt și ele simple și neornamentate. Singura piesă vestimentară neașteptat de bogată este eșarfa sau capetele mantalei (acest amănunt nu se poate distinge clar) cu care este încinsă zeița peste mijloc. Formînd două încolăciri groase în față, eșarfa este petrecută peste brațul stîng cu capătul atîrnînd în spate, iar capătul drept flutură liber în falduri bogate pe lingă corpul static al zeiței. Vom mai reveni la acest amănunt interesant, remarcat și de Silvio Ferri ⁴.

Relieful nostru este o reprezentare plastică a scenei de vînătoare în care nu lipsesc simbolurile obișnuite ale Diane: arcul și tolba cu săgeți. Pe cînd tolba este abia schițată, arcul este executat admirabil cu curburi elegante și coarda perfect vizibilă.

Zeița este înfățișată într-un peisaj simbolic cu vegetația stilizată și figurații zoomorfe. În colțul drept de sus se distinge o viță de vie cu trei frunze și un ciorchine iar în colțul opus, jos, vedem un mic copac și în fața copacului un iepure fugind spre dreapta. Nu lipsește nici obișnuitul însoțitor al Diane, ciinele de vînătoare care se ridică în două labe pe lingă piciorul stîng al zeiței. Descoperim în autorul lucrării un înzestrat sculptor animalier deoarece la ambele animale detaliile anatomice sînt redată cu multă fidelitate. Și aici remarcăm însă disproporția care se manifestă în toată lucrarea. Ciinele, care, după structura corpului, pare a fi un ogar, este mult prea mic în comparație cu iepurele. Motivele figurative din nișă dispuse cu iscusință, constituie ansambluri decorative de multă delicatețe. Este de remarcat că imaginea zeiței nu apare schematizată și integrată în complexul ornamental, ci o găsim prezentată independent și reliefată mai puternic decît restul.

Relieful, dealtfel în stare de păstrare destul de bună, este mutilat de două perforații, una la bază și una în partea de sus, evident aplicate mai tîrziu, probabil de posesorul lui pentru a putea fi expus într-un sanctuar al Diane.

Diana, o străveche divinitate italică a suferit încă de timpuriu influențe străine. Alheim susține că o zeitățe pregrecească, de origine orientală (Asia Mică) ar fi stat la baza cultului Diane, care apare încă în sec. VII î.e.n. în forma ei arhaică ca „stăpîna animalelor” ⁵.

Cultului Diane i s-a suprapus pînă la o totală contopire cultul zeiței Artemis, datorită influenței crescînde a culturii și artei grecești asupra romanilor ⁶.

Cultul zeiței Artemis a absorbit multe culte locale suferind la rîndul său modificări prin influența acestor culte. De aici diversitatea tradițiilor cultice ca și a epitetelor date zeiței în funcție de localitatea sau regiunea unde se practica cultul respectiv ⁷.

Divinitate complexă, Artemis prezintă nenumărate aspecte, uneori contradictorii. ca acela de fecioară intangibilă și de divinitate a fertilității,

⁴ Ferri dă ca analogie un relief de marmură provenind din Lon pe Dunăre care reprezintă pe Artemis fugind, *ibidem* 348—349.

⁵ Franz Alheim, *Römische Religionsgeschichte*, I. p. 94—95, Baden-Baden, 1951.

⁶ Daremberg—Saglio, *Dictionnaire des Antiquités grecques et romaines (abreviat DA)* Paris, 1892, II, I, p. 130, 154.

⁷ *Ibidem*, p. 132—135.

de zeița lunii luminoase și a nopții, de zeița vânătorii și de ocrotitoare a animalelor, de divinitate a munților, pădurilor și a apelor dar și de protectoare a orașelor, de zeiță a războiului, crudă și răzbunătoare dar și tămăduitoare, de ocrotire a fetelor tinere și a logodnicilor dar și a femeilor măritate și a copiilor nou născuți, de divinitate a nașterii și a morții⁸.

Aceste contradicții se explică parțial prin trecerea ideii religioase de la un stadiu primitiv la unul mai elevat⁹, parțial prin asocierea Artemisei cu Apollo ale cărui contribuții au trecut și asupra ei și parțial prin contopirea ei cu alte divinități, mai mult sau mai puțin asemănătoare, de ex. cu Hecate, o zeitate a lunii, a nopții, cu caractere funebre. Asimilindu-se cu divinități din regiuni îndepărtate, din Tracia, Scythia, Chersones, Artemis a primit cite ceva din caracterul lor primitiv și barbar¹⁰.

Cultul zeiței Artemis bucurându-se de mare prestigiu în antichitate a pătruns sau, mai bine zis, s-a reîntors în Orient¹¹ (Asia Mică, Persia, Babylonia) creînd diverse culte semi-elenice, semiorientale¹². Însă asimilarea s-a făcut aici numai parțial, uneori numai prin preluarea numelui grecesc, esența divinității rămînînd cea orientală. Altfel în Italia. Aici — deși cu numele schimbat — asimilarea era integrală încît cu greu se mai pot distinge caracterele divinității primitive italice. Diana arhaică pare să fi fost însă o zeitate a munților și pădurilor și să fi primit atribuția de zeiță a lunii numai după contopirea ei cu Artemis¹³. Două sanctuare străvechi ale Dianei au existat în Italia, de unde cultul ei s-a răspîndit în restul țării, amîndouă situate în regiuni împădurite; cel de la Aricia din munții Albani și cel de pe muntele Tifata în apropiere de Capua. Diana Tifatina era venerată ca zeița vânătorii și ocrotirea animalelor¹⁴.

Diana Aricina (numită și Nemorensis după lacul cu același nume din apropierea sanctuarului) pare să fi avut inițial un cult sîngeros, barbar, de aceea Strabo o asemuiește cu Artemis Tauropolos¹⁵. Ea era protectoarea nașterii și a vieții femeilor și i se dădea și numele de Lucina¹⁶ (Lucitoare)

⁸ *Ibidem*, p. 132—135, 140—149; și Paulya (RE) Stuttgart, 1865, II, 1, col. 1338—1354.

⁹ W. H. Roscher, *Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie*, Leipzig, 1884—86, I, 1, p. 558 și urm.

¹⁰ Din contopirea ei cu o divinitate din Cherasones căreia i se aduceau jertfe omenști a rezultat Artemis Tauropolos, al cărei cult, introdus la Atena, păstra, deși atenuat, unele elemente de cruzime, cf. DA, II, 1, p. 135—137.

¹¹ Atribuții caracteristice Artemidei grecești, sînt împrumutate de la divinități orientale, bineînțeles cu mult înainte de a suferi, ele la rîndul lor, influențele cultului grecesc, cf. DA, II, 1, p. 149.

¹² De exemplu, cultul vestitei Artemis-Diana de la Efes, inițial un cult orgiastic, asimilat mai tîrziu parțial cultului grecesc și care s-a răspîndit mai ales prin negustori în întregul bazin mediteranean, pînă la Marsilia. Este cunoscută imaginea cultică a zeiței cu partea inferioară a corpului în formă de coloană iar cea superioară acoperită cu mulți sîni, cf. DA, II, 1, p. 149—152.

¹³ *Ibidem*, p. 154.

¹⁴ Au fost găsite monede ale orașului Capua cu capul Dianei. Pe antefixe de teracotă o vedem pe Diana călare cu arcul în mînă (*ibidem* fig. 2395) iar pe o frescă păstrată tot în muzeul din Capua e înfățișată în costum de vânătoare, *ibidem*, p. 155; și REY, I, Stuttgart, 1903, col. 326—327.

¹⁵ DA, II, 1, p. 154 cu nota 597.

¹⁶ Multe descoperiri făcute la Nemi (daruri votive, capete de femei, inscripții,

ceea ce o apropie de Luna. Sub influența grecească a primit și atribuirea de zeița vânătorii. În strinsă legătură cu cultul de la Aricia era cultul Dianei la Roma. Diana în Aventino era protectoarea orașului avînd și un caracter politic. Sărbătoarea ei principală ca și aceea a Dianei Aricina se ținea la idele (13) lui Augustus și era numită și sărbătoarea sclavilor¹⁷ deoarece Diana se bucura de mare prestigiu în lumea sclavilor, și libertilor.

Contopirea Dianei cu Artemis care s-a înfăptuit în decursul timpului în toată Italia a fost consacrată și oficial prin serbarea seculară a lui Augustus cînd Diana alături de fratele ei Apollo a fost primită printre zeii capitolini¹⁸.

În literatura latină asimilarea Dianei cu Artemis n-a întîmpinat nici o greutate. Poeții latini o proslăveau pe Diana ca fiica lui Jupiter și a Latenei atribuindu-i faptele și caracteristicile zeiței Artemis. Tot astfel și arta plastică a preluat tipurile de reprezentare grecești ale zeiței¹⁹.

Tipurile arhaice ale Artemisei (pe vase, monede etc.) sînt multe și variate în funcție de cultul pe care îl reprezentau (Artemis cu diferite animale sălbatice, lei, pantere, dragoni, Artemis cu o floare în mină, Artemis călare sau trasă într-un car și altele). Artă elenistică, prin marii săi reprezentanți, a creat însă cîteva prototipuri dintre care cel mai răspîndit și cel mai îndrăgit de artiști era, fără îndoială, acela al zeiței vânătorii Artemis Agroterra, îmbrăcată în tunica scurtă cu andromede în picioare, în plină mișcare, cu arcul în mină, cu tolba cu săgeți, un ciine sau o ciută lîngă ea²⁰. Această imagine a zeiței a fost desigur inspirată de miturile frumoase care s-au țesut în jurul ei, al fecioarei neînfricate, care aleargă peste culmi și prin păduri în căutarea vînatului, însoțită de ciinii ei fideli. Credem că scena de vînătoare avea pentru artiștii plastici un farmec deosebit tocmai prin diversitatea mișcărilor, prin expresia mîndră, severă și tinerească a feței, prin grația corpului puternic dar feciorelnic, apoi prin elementele accesorii ca animalele și atributele. Expresia ideală și-a găsit toate aceste componente în frumoasa statuie, păstrată la Luvru pe care o cunoaștem sub numele de „Diana de la Versailles“.

Reprezentările elenistice ale zeiței au fost reluate și reproduse fără alte modificări — decît cele condiționate de iscusința artistului — de romani²¹ și prin intermediul lor răspîndite pînă în cele mai îndepărtate colțuri ale imperiului.

Și în Dacia a pătruns cultul Dianei. Pe teritoriul provinciei au fost găsite întîmplător — ca în cazul reliefului nostru — sau cu ocazia săpăturilor monumente sculpturale și epigrafice care dovedesc practicarea cul-

reliefuri printre care unul reprezintă o naștere) stau mărturie pentru răspîndirea acestui cult, cf. L. Preller. *Römische Mythologie*, 2. Aufl. Berlin, 1865, p. 281.

¹⁷ După legenda Servius Tullius, fondatorul templului, el însuși sclav de origine, ar fi primit libertatea în acea zi, cf. DA, II, 1, p. 156.

¹⁸ Eveniment cîntat de Horațiu în „*Carmen saeculare*“, 1—4, 70—73, 75—76.

¹⁹ DA, II, 1, p. 156—157.

²⁰ RE, II, 1, col. 1412—1431.

²¹ DA, II, 1, p. 157.

tului zeiței²². Jones²³ ne prezintă aproximativ 25 de inscripții dedicate Dianei, fără epitet, iar altele cu epitete ca Augusta, Regina Sancta, Potentissima etc. O găsim și în asociații cu alte divinități ceea ce ne ajută să deducem atribuția zeiței la care face apel dedicantul. Inscripția de la Apulum²⁴ unde Diana apare împreună cu Aesculap, Apollo și Hygia este adresată, fără îndoială, zeiței tămăduitoare, iar în legătură cu Silvester sau Silvanus Silvester²⁵ se face apel la divinitatea pădurilor și ogoarelor. După moda timpului Diana se găsește și în asociații sincretiste cu zei orientali ca în inscripția de pe un altar, tot de la Apulum, unde apare împreună cu Serapis, Iris și alte divinități²⁶.

Problema religiilor în Dacia romană a strânit de mult interesul cercetătorilor. Varietatea zeităților venerate aici nu o întâlnim în alte provincii. Afluxul străinilor, al militarilor, sclavilor, coloniștilor, negustorilor care veneau în număr mare în noua provincie aducând cu ei credințele și zeii lor de acasă, etxplică acest fenomen²⁷. Întilnirea panteonului greco-roman cu cel oriental împreună cu influențele din vestul imperiului și din sudul Dunării, oglindesc exact poziția acestei provincii în calea drumurilor comerciale între est, vest și sud pe unde pătrundeau în mod firesc și influențele culturale, artistice și religioase.

În diversitatea cultelor practicate în Dacia surprinde la prima vedere, lipsa divinităților autohtone deși credințele religioase ale geto-dacilor erau considerate chiar și de antici ca fiind originale și deosebite de ale altor popoare²⁸. Explicația pentru dispariția aparentă a zeităților autohtone trebuie căutată în „Interpretatio romana”. Dacii, învinși și romanizați, își exprimă sentimentele religioase servindu-se de formele de reprezentare greco-romane preluând totodată și numele grecești sau latine ale divinităților²⁹.

Specialiștii în materie atribuie unele particularități pe care le prezintă în Dacia, divinități ca Hercules, Liber, Libera, Diana, Silvanus, tocmai faptului că ar putea fi divinități autohtone ascunse sub haina romană³⁰. Ceea ce complică însă foarte mult studiul acestor fenomene este lipsa de uniformitate în interpretare; aceeași divinitate autohtonă nu apare întotdeauna sub același chip roman ci poatae oscila între mai multe datorită tendințelor sincretiste ce se fac tot mai simțite în imperiul roman

²² Faptul că aceste monumente-altare, statuete, plăci votive provin din diferite localități ca Sarmizegetusa, Apulum Ampelum, Orșova etc. și sînt dedicate zeiței de către oameni din diferite categorii sociale dovedește cu prisosință răspîndirea cultului.

²³ Leslie Webber Jones, *The Cults of Dacia*, în „University of California Publications”, IX, Berkeley; 1929, nr. 8, p. 260—261.

²⁴ CIL, III, 968.

²⁵ Rev. Arch. Paris, 1913, 54 și CIL, III, 1154.

²⁶ CIL, III, 7771.

²⁷ C. Daicoviciu, E. Condurachi, I. Nestor, Gh. Ștefan, *Istoria României*, București, 1960, I. p. 438.

²⁸ I. I. Russu, *Religia geto-dacilor*, în „AISC”, V, Cluj, 1944—48, p. 61.

²⁹ C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, Bucarest, 1945, p. 155.

³⁰ *Ibidem*, p. 153, nota 3; și A. Bodor, *Der Liber- und Libera-Kult*, în „Dacia” N.S., VII, Bukarest, 1963, p. 239.

în sec. II—III. Astfel marea divinitate traco-dacică, Bendis, se ascunde uneori sub chipul zeiței Libera, alteori sub cel al Dianei sau al Hecatei ³¹.

Bandis, înrudită cu Artemis în ce privește atribuțiile ei, a fost identificată cu aceasta deja de antici (Hesychios) avînd afinități și cu Hecate și Persephone. Cultul ei a avut o mare răspîndire nu numai în Tracia unde femeile o venerau jertfindu-i snopi de grîu ci și în Macedonia și în Grecia. În Atena cultul ei a fost introdus din motive politice pe timpul lui Pericles și, deși criticat și satirizat, s-a stabilit acolo destul de temeinic. Epitetul dat zeiței de antici (Kratines) — se referea poate la faptul că era înarmată cu două lance ³².

Picard ³³ o identifică pe Bendis într-o reprezentare arhaică (sec. VIII î.e.n.) unde zeița poartă o armă ciudată cu două vîrfuri, poate o reminiscență a celor două lăncii sau o armă specific tracică, apoi pe o monedă din orașul Abdera ³⁴ (sfîrșitul sec. V î.e.n.) care reprezintă o divinitate în poziție frontală, ieratică, cu tunică scurtă, cu o ramură în mină de care își apropie botul o ciută. Picard crede că această monedă a fost modelul pentru multe din reliefurile tăiate în stîncă de la Philippos în Macedonia (oraș nu prea îndepărtat de Abdera) unde se practica un cult singeros și orgiastic al zeiței. Deși incipțiile găsite acolo sînt toate dedicate Dianei, cercetătorii P. Collart ³⁵ și Picard însuși, care au studiat — independent fiecare — un mare număr din aceste monumente, au ajuns la concluzia că este vorba de zeița tracă Bendis asimilată — pe vremea cînd era venerată în acel sanctuar (sec. I e.n.) — complet cu Artemis-Diana. Pe cele mai multe din aceste reliefuli rupestre Bendis-Diana este îmbrăcată în tradiționalul costum de vînătoare, este însoțită de animale și înarmată uneori cu o lance (una singură) alteori cu arcul. Pe unele reliefuli ține în mină o ramură — ceea ce o apropie de imaginea de pe moneda sus-amintită. Un relief o arată pe zeiță în plină fugă cu capetele eșarfei, rulate în jurul mijlocului, fluturînd în vînt ³⁶, ceea ce aduce puțin cu reprezentarea noastră.

Dacă sugerăm posibilitatea că și sub imaginea tradițională a Dianei de pe relieful nostru s-ar putea ascunde divinitatea tracofrigiană Bendis nu ne putem baza pe dovezi precise ci, cel mult, pe raționamente de ordin general. Faptul că o zeitate feminină — Artemis Diana Bendis — era venerată și în Dacia preromană este dovedit prin descoperirile de la Piatra Roșie ³⁷ și Grădiștea Muncelului ³⁸, prima fiind o mască de bronz cu

³¹ A. Bodor, *op. cit.*, p. 239 emite o teorie interesantă cu privire la Libera. Numai atunci cînd Libera apare singură, fără Liber, poate fi pusă în legătură cu Diana-Hecate, resp. cu Bendis.

³² RE, III, 1, Stuttgart, 1897, col. 269—271.

³³ Charles Picard, *Sur l'iconographie de Bendis*, în „Sbornik Gavril Kacarov (Izvestija Kniga XVI)“, Sofia, 1950, p. 25, și figura 1.

³⁴ *Ibidem*, fig. 2.

³⁵ P. Collart, Philippos, *Ville de Macédoine, depuis ses origines jusqu'à la fin de l'époque romain*, Paris, 1937, p. 431.

³⁶ Charles Picard, *op. cit.*, fig. 3 și 4.

³⁷ C. Daicovicu, *Cetatea dacică de la Piatra Roșie*, București, 1954, p. 117 și fig. 37—38.

³⁸ Șantierul arheologic Grădiștea Muncelului, în „Materiale“, V, București, 1959, p. 397.

analogii în cultura Latène, a doua un medalion de lut ars cu chipul Dianei, o imitație a unei monede romane. La acestea mai putem adăuga un cap al Artemisei de factură elenistică, descoperită la Costești și un relief pe toaca unui pumnal găsit la Popești³⁹. Apoi „interpretatio romana“ a unor divinități autohtone este un fenomen cunoscut în întreaga antichitate și în alte provincii ale imperiului.

Opera însăși nu ne ajută prea mult în presupunerea noastră. Expresia severă a feței — deși s-ar potrivi cu caracterul totodată sălbatic și funebru al zeiței Bendis — se potrivește tot atât de bine cu Artemis-Diana în atribuția ei de zeiță a războiului sau se datorește pur și simplu neîndemînării sculptorului. Cît despre îmbrăcăminte și atribute am văzut că aparțin atât Dianei romane cît și lui Bendis după contopirea ei cu Artemis-Diana (Philippe). În alte reprezentări Bendis poartă un costum care se deosebește de cel tradițional al Dianei prin boneta frigiană și prin nebrida⁴⁰. Cîinele o însoțește atât pe Bendis cît și pe Diana, iar în ce privește iepurele am putea să ne gîndim mai degrabă la o influență celtică, deoarece iepurele, simbol al fertilității, era animal sfînt la celți⁴¹.

Poate că alte descoperiri sau cercetări mai amănunțite vor aduce argumente noi în favoarea sau în defavoarea presupunerii noastre că sub imaginea Dianei de la Aiud s-ar putea ascunde o divinitate autohtonă, probabil Bendis.

Problema este interesantă și merită să fie adîncită, dar numai un studiu amplu al întregului material privitor la monumentele religioase din Dacia o va putea elucida.

Cu privire la închinătorul anonim al monumentului nostru trebuie să ne mulțumim tot numai cu presupuneri. În orice caz era o persoană cu mijloace materiale reduse și de condiție socială modestă. Un personaj de vază dispunînd totodată de bani ar fi comandat o lucrare valoroasă de import cum e statuia găsită tot pe teritoriul nostru, numită „Diana de la Sarmizegetusa“ care reprezintă pe zeiță probabil în calitatea ei de Victrix, adică ca pe o divinitate din panteonul oficial⁴². Monumentul nostru însă nu are caracter oficial, ci popular și rustic. Diana ca protectoare a pădurilor și ogoarelor avea mulți adepți în mediul rural⁴³. De aceea este foarte probabil că relieful a fost dedicat zeiței de un proprietar rural, poate un veteran împrumutat pe pămîntul Daciei. Unele elemente figurative ne întăresc în această ipoteză. Vița de vie pe care o găsim în iconografia lui Liber-Libera, zei ai recoltelor și în special al viilor, care adesea sînt reprezentați înconjurați de frunze de viță și ciorchini, ne face să credem că închinătorul se adresa în primul rînd ocrotitoarei recoltelor. Același sens

³⁹ Istoria României, I, p. 335.

⁴⁰ Salomon Reinach, *Repertoire de la Statuaire greque et romaine*, Paris, 1897, II, p. 325, fig. 3; 1904, III, p. 255, fig. 5.

⁴¹ E. Krüger în articolul său: *Diana Arduinna* în „Germania“, I, Jahrg. Frankfurt am Main, 1917, p. 9 îl citează pe Caesar și pe Dio Cassius pentru ilustrarea acestui fapt.

⁴² H. Daicoviciu, *Diana de la Sarmizegetusa*, în „Omagiul lui C. Daicoviciu“, București, 1960, p. 138 și fig. 1—3.

⁴³ D. Tudor, *Istoria sclavajului în Dacia romană*, București, 1957, p. 233.

poate avea și iepurele ca simbol al fertilității. În fine să nu uităm că Diana era și divinitate războinică, considerată totodată protectoarea soldaților care îi apăra de pericolele războiului.

În ce privește datarea monumentului credem că nu greșim dacă îl datăm la sfârșitul secolului II, pragul sec. III. Atunci Dacia trecea printr-o perioadă de înflorire atât economică cât și artistică ⁴⁴.

Atelierele de pietrari așezate în orașe și centrele rurale mai importante executau tot felul de comenzi, monumente funerare, plăci votive, altare, statui și reliefuri după cum se poate vedea din descoperirile făcute pe teritoriul provinciei. Pietrarii se serveau de albume de modele sau de imagini de pe monede ⁴⁵. Dar modelele clasice se transformau în atelierele provinciale în opere rustice, uneori chiar grosolan primitive.

Relieful nostru este fără îndoială o lucrare de factură provincială ieșită dintr-unul din atelierele locale din Dacia. Unde se găsea acest atelier nu putem ști.

Sculptorul anonim al reliefului s-a servit de un model arhicunoscut în antichitate. Unele elemente de îmbrăcăminte, de simboluri și gesturi le regăsim mereu în reprezentările zeiței. Anticii nu căutau originalitatea în artă. Unele modele de artă clasică elenistică trecând prin filiera artei elenistice tirzii sînt copiate apoi de romani și reproduse în albumele de modele devenind bun comun al tuturor locuitorilor de pe teritoriul imperiului. Astfel în reprezentările Dianei — cum le găsim reproduse în Repertoriul lui Reinach — gestul spre tolba cu săgeți ⁴⁶ (executat de cele mai multe ori de mîna dreaptă), arcul în mîna stîngă ⁴⁷, ciinele lîngă piciorul zeiței ⁴⁸ eventual și alte animale, se repetă mereu — uneori cu mici modificări — ducînd de la operele clasice elenistice la cele mai rudimentare reprezentări ale artei provinciale.

Sculptorul reliefului nostru imită și el cu multă fidelitate îmbrăcămîntea tradițională, gesturile și simbolurile, omite însă să redea mișcarea și avîntul caracteristic pentru zeița vîntorii. Un singur detaliu, anume eșarfa care flutură, pare a fi o reminiscență a reprezentărilor zeiței în mișcare.

Credem că există mai multe posibilități de interpretare a acestui element. Sau autorul reliefului a avut în față un model al Dianei în mișcare și a omis din motive tehnice (eventual din lipsă de spațiu) să înfățișeze corpul în mișcare mulțumindu-se să evoce avîntul în fugă — simbolic — prin fluturarea eșarfei, sau a combinat două modele, unul static iar celălalt în mișcare, luînd din fiecare ce i-a plăcut mai mult. A treia posibilitate care ni s epare cea mai acceptabilă, este întîlnirea unor influențe stilistice opuse, atât din punct de vedere geografic cât și din cel

⁴⁴ *Istoria României*, I, p. 453.

⁴⁵ C. Daicoviciu, *La Transylvanie dans l'antiquité*, p. 146.

⁴⁶ Salomon Reinach, *op. cit.*, Paris, 1906, I, p. 143, pl. 284; p. 298, pl. 562 (mijloc); p. 299, pl. 562 B (1209 D); p. 303, pl. 566 (1246 A) și altele.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 304, pl. 567; p. 305, pl. 569 (1212 și 1213); pl. 570; etc.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 304, pl. 567 (1208 B); p. 305, pl. 570; p. 307, pl. 572.

artistic. La ipoteza unei astfel de întâlniri ne duc și alte particularități ale lucrării, de ex. diferența între execuția personajului pe de o parte și a elementelor accesorii pe de altă parte.

Schober care a studiat arta provincial-romană în sec. I—III e.n., cu precădere arta din provinciile Gallia, Germania, Britannia, Noricum și numai tangențial aceea din Dalmația, Dacia și Pannonia a ajuns la concluzia că formele stilului clasic roman sînt supuse în arta provincială unei simplificări mai mult sau mai puțin pronunțate, care se manifestă în primul rînd printr-un regres al elementului spațial și plastic în favoarea suprafețelor plane și a contururilor lineare. Deoarece acest fenomen apare mai puternic în faza timpurie a ocupării provinciei respective autorul crede că trebuie pus în legătură nu atît cu neîndemînarea pietrarilor băștinași ci mai ales cu concepția și deprinderea lor artistică care își au rădăcinile — după părerea autorului — în arta celtică din perioada Latene⁴⁹.

La relieful nostru putem constata o tendință spre dispariția plasticității numai la elementele accesorii de pe fundal (ciinele, iepurele etc.) care sînt abia scoase în relief, putem observa o tendință spre simplificare la corpul și veșmintul personajului, pe cînd fața și eșarfa păstrează plasticitatea unei opere clasice.

Creдем că și poziția frontală, statică, rigidă este tipică pentru arta provincială. O statueta găsită la Trier reprezintă pe Diana în această poziție. Este vorba de o divinitate autohtonă galică (Arduinna) asimilată Dianei romane⁵⁰. Această operă prezintă multe analogii cu relieful nostru. Desigur, unele detalii ale veșmintului se deosebesc. Ca expresie a unei tradiții locale Diana Arduinna poartă partea superioară a tunicii adunată la mijlocul pieptului printr-o agrafă lăsînd astfel sinii dezgoliți. În locul eșarfei îi flutură la spate o manta umflată de vînt. Dar nu lipsește arcul, nici gestul caracteristic al mîinii stîngi spre tolbă; este prezent și ciinele de vînătoare, adică toate elementele tradiționale. Ca adaos provincial galic trebuie privit iepurele care șade lingă piciorul drept al zeiței, rozînd un măr. Iepurele este aici evident un însoțitor al Dianei pe cînd pe relieful nostru poate avea și numai rolul unui vînat oarecare.

Alte statuete și reliefuli din regiunile situate între Gallia și Germania sînt, cu mici modificări, replici ale Dianei Arduinna. Relieful de la Oberbetschendorf (Alsacia)⁵¹ deși inferior ca execuție, reliefului de la Aiud, are și el multe asemănări cu acesta, abstracție făcînd de detaliul vestimentar amintit mai sus. Iată de ce am ținut să atragem atenția asupra posibilității unor influențe din provinciile apusene ale imperiului.

Alte analogii mai apropiate n-am putut găsi. În Repertoriul lui Reichenach care prezintă o sumedenie de statui ale Artemis-Dianei (reliefuli sînt puține) există — după cum am văzut mai sus — analogii parțiale, unele

⁴⁹ Arnold Schober, *Zur Entstehung und Bedeutung der provinzialrömischen Kunst*, în „Jahreshefte des Österr. Archäol. Instituts“, Bd. XXVI, Wien, 1930, p. 9 și urm.

⁵⁰ E. Krüger, *op. cit.*, p. 4 și urm. Autorul crede că și Diana Abnoda sau dea Abnoda din Pădurea Neagră este o formă locală a aceleiași divinități galice.

⁵¹ *Ibidem*, fig. 6; vezi și F. Koepf, *Die Weihedenkmäler in „Germania Romana“*, Bamberg, 1928, IV, tab. XXVI, 3.

privind elemente de îmbrăcăminte⁵², simboluri etc., altele felul execuției. Din această din urmă categorie face parte o Diana de la Carnuntum, de factură provincială cu înfățișarea rustică⁵³.

Ceea ce ni se pare caracteristic la monumentele provinciale este accentul ce se pune pe esențial, o tendință care se poate urmări și în opera noastră. Sculptorul nu urmărește redarea frumuseții fizice, nici măcar a proporțiilor corpului omenesc sau a proporționalității între diferitele elemente ale lucrării, este însă foarte atent să redea esențialul și caracteristicul. Astfel a știut să imprime feței personajului expresia de demnitate și autoritate ca spectatorul să-și dea seama de la prima privire că are în fața sa o divinitate. Remarcabilă este și grija cu care a sculptat arcul și celelalte accesorii ca să se poată recunoaște imediat pe cine reprezintă imaginea.

În concluzie putem spune că monumentul de la Aiud deși departe de o execuție artistică desăvârșită nu este totuși lipsit de originalitate, căldură și farmec. Redarea în forme simple, cu mijloace și procedee tehnice modeste a unor tradiții religioase seculare, problemele de interpretare a cultului Dianei provinciale, influențele artistice ce se fac simțite, toate acestea ne fac să privim cu mult interes modesta operă a unui modest pietrar din provincia Dacia.

⁵² D. Tudor, *Orașe, tirguri și sate în Dacia romană*, București, 1968, fig. 7; I. Andrițoiu, *O statueta a zeiței Diana*, Sargetia VIII 1970, p. 93, fig. 1, 2; Constantin Pop — Emil Nemeș, *Diana de la Ostrov*, Acta Musei Napocensis XI, 1974, p. 84.

⁵³ Cf. M. Macrea, „Culte germanice în Dacia”, în „AISC”, Cluj, 1944—48, p. 219 și urm. Salomon Reinach, *op. cit.*, II, p. 314, fig. 6.

Fig. 1 — Relief cu Diana

RELIEF MIT DIANA

— Zusammenfassung —

Das in seinen Ausmassen und in seiner Durchführung bescheidene Denkmal befindet sich im Geschichtsmuseum von Aiud (Strassburg am Mieresch). Entdeckt wurde es im Dorfe Jucul de Sus, Kreis Cluj (Klausenburg). Es besteht aus einem sandhaltigen leicht bröckelnden Konglomerat; seine Höhe beträgt 0,42, seine Breite 0,29 und seine Dicke 0,10 Meter.

Die Skulptur ist in einer sich im Freien befindenden Ädikula untergebracht und stellt eine dem Beschauer frontal zugewandte Göttin dar, die aufrecht auf einem Sockel steht. Ihrer Haltung und Bekleidung nach zu schliessen, verkörpert das Relief die Göttin Diana.

Die Arbeit verbildlicht auf anschauliche Weise eine Jagdszene, in welcher die für die Göttin Diana kennzeichnenden Symbole, nämlich Bogen mit Köcher und Pfeilen, nicht fehlen. Die Göttin wird im Rahmen einer symbolischen Landschaft dargestellt, umgeben von Ranken und tiergestaltigen Figuren.

Die Tatsache, dass die bei den Römern Diana und bei den Griechen Artemis genannte Göttin auch im vorromanischen Dazien verehrt wurde — erwiesen durch die in Piatra Roşie und Grădiştea Muncelului durchgeführten Ausgrabungen — bietet der Verfasserin die Möglichkeit zur Annahme, dass sich hinter der herkömmlichen Darstellung der Diana auf unserem Relief die thrakisch-phrygische Göttin Bendis verbirgt. Das Bildwerk selbst trägt tatsächlich nicht weiter zu dieser Annahme bei. Vielleicht können erst zukünftige Entdeckungen oder ausführlichere Forschungen neue Beweismittel erbringen, die unsere Mutmassung, dass sich hinter der Diana von Aiud eine autochthone Gottheit, nämlich Bendis, verbirgt, bekräftigen oder verwerfen.

Was die Entstehungsperiode des Denkmals anlangt, nehmen wir an, dass sie in die Zeit vom Ende des zweiten und Beginn des dritten Jahrhunderts fällt, da sich Dazien damals in einer wirtschaftlichen und künstlerischen Blütezeit befand.

Das Relief ist zweifellos kleinstädtischer Herkunft, erzeugt in einer örtlich begrenzten Werkstatt. Wo sich dieses Atelier befunden haben mag, ist uns nicht bekannt. Der anonyme Bildhauer bediente sich eines im Altertum sehr bekannten Modells. Das Bildwerk, obwohl weit davon entfernt, Anspruch auf künstlerische Vollkommenheit erheben zu können, zeichnet sich dennoch durch Originalität aus, von der ein gewisser Zauber ausgeht.